

Kecskeméti Gábor (Budapest)

Genus dicendi --- genus docendi. Sermo és doctrina a 17. századi protestáns prédikációirodalomban

A 17. századi magyarországi protestáns vallási irodalommal kapcsolatban jó ideje közismert Bán Imre véleménye: „e művek szinte teljesen »stílustalanok«, azaz nem mutatják magasabb művészi törekvés nyomait, szárazon értekeznek, dogmatizálnak, legfeljebb a szokásos iskolai retorika szintjéig emelkednek.” A „XVII–XVIII. század számos és nem is jelentéktelen prózai alkotásában, vallásos és tudományos művekben nem fedezhetünk fel magasabb művészi törekvéseket, nem beszélhetünk velük kapcsolatban manierista vagy barokk stílusról.”¹ Ugyanakkor Klaniczay Tibor elméleti igénytelenséggel azt állapította meg, hogy „az uralkodó stílusnak mint egy adott kor gyakran egyetlen stílusának a követése azok számára is elkerülhetetlen, akik a stílussal összefüggő ideológiától eltérő szemléletet képviselnek.”² Szerinte, noha a barokkot az ellenreformáció dinamikus expanziója élteti elsősorban, a protestáns barokk létezését sem lehet tagadni.³ A ma is használatos magyar irodalomtörténeti kézikönyv ezzel egybehangzóan azt fejt ki, hogy még a barokkal ellentétes ideológiát képviselő, a barokk kultúrától különböző elemeket kifejlesztő, akár dogma-, sőt egyházellenes szellemi áramlatok sem maradhattak mentesek a barokk számos sajátosságától, „különösen művészeti és irodalmi vonatkozásban nem. A barokk stílusnak mint a kor művészi formanyelvének a megnyilvánulása, valamilyen változatban az ellentétes tendenciájú művészeti és irodalmi alkotásokban is elkerülhetetlen volt.”⁴

E megállapítások szellemében korábban magam is igyekeztem olyan vonásokat feltárni, amelyek protestáns prédikációkban a barokk „formanyelv” fokozódó jelenlétére utalnak. Megállapítottam, hogy noha „A kálvinista prédikátorok nyelvezete, stílusa, mondatépítése látszólag a század egész folyamán racionális, mértéktartó, biblikus--zsoltaros jellegű

¹ BÁN 1976. 196.

¹ Uo. 187.

² KLANICZAY 1961. 433.

³ Uo. 428–429.

⁴ MIRT II. 114.

marad, ám az ajánlásokban, a beszédek bevezető és befejező részeiben ők is körmönfontabban fogalmaznak, és szinte kizárólag bibliai idézetekből összeállított szónoklataikat is a barokk invenció sajátos megnyilvánulásának tekinthetjük.”⁵

Egyes beszédrészek általában keresettebb, igényesebb megfogalmazási módja azonban keveset változtat azon, hogy a szövegek túlnyomó többségét „fárasztó dogmatizálások, száraz moralizálások, skolasztikus argumentálások”⁶ töltik meg. A protestáns prédikációs köteteket találóan hasonlítottá Tarnóc Márton sivatagban magasodó, hatalmas, szürke sziklatömbökhöz, amelyeknek „megmászása nem ígér oly szép kilátást termékenyebb földekre, mely indokolhatná a vele járó vésződést.”⁷ Az „Alapjaiban intellektuális, száraz, okfejtő, [...] egészeben [...] nyomasztó”⁸ prózastílus, a nem „művészkedő, retorikus beszédek, hanem alapos tudományos ismeretekre támaszkodó, nyugodt hangú fejtegetések, [...] magyarázatok”⁹ a „szigorú dialektikával” írott „sivár polémiák, okoskodó és cáfoló prédikációk”¹⁰ feltételezett barokk jellegzetességeinek kimutatása elmélyültebb elemzést kíván annál, semmint a retorikusabb megírt beszédrészek kiemelésével megelégedhetünk. Annál is inkább, mert --- mint látni fogjuk --- a 17. században olyan nagy hatású programnyilatkozat is megfogalmazódik, amely a prédikáció „fejtélenség”-ét, vagyis hatásos nyitó beszédrészeinek szükségtelenségét igazolja.

Gyakorlatilag megválaszolatlan kérdés, hogy melyek e protestáns prózairodalom „nagy szürke átlaga”-nak¹¹, a szárazon teologizáló, racionális szakszövegeknek a barokk jegyei --- feltéve, ha vannak ilyenek egyáltalán.

Csábító dolog volna e műveket mint a (főként katolikus) barokk korszakkal ugyan egyidejű, de előremutatóbb, korszerűbb kommunikációs rendszer szerint szerveződő irodalmat tárnunk fel. Hiszen jól ismert, hogy a 16–17. századi Európában sürgető kezdeményezések történtek mind

⁵ KECSKEMÉTI 1988. 27.

⁶ KATHONA 1987. 412.

⁷ TARNÓC 1973. 69.

⁸ Uo. 94.

⁹ BÁN 1958. 71.

¹⁰ SZABÓ 1943. 45.

¹¹ SZABÓ 1986. 39.

tudományos igazságok racionális közlésére, mind az e közléseket irányító kommunikációs szabályok összeállítására.

Az ókorból örökölt hagyományos osztályozás szerint a tudományos igazság feltárása és közlése nem tartozott a nyilvános kommunikáció elméletének, azaz a retorikának a területére; ezekkel a kérdésekkel a dialektika tudománya foglalkozott.¹² Annyiban már Melanchthon retorikája változást hozott, hogy kiegészítette a retorika tudományát a már feltárt ismeretek közlésének kommunikációs törvényeivel, a beszédnemek közé negyedikként beemelve a *genus didascalicumot*.¹³ Nem változtatta viszont meg ez az aktus a dialektika és a retorika alapvető viszonyát: a dialektika a tudós, a retorika a népszerű kommunikáció elmélete maradt. A *genus didascalicumot* meghatározó elv ugyanis nem valamiféle olyan kritérium, amely tárgyának a tudható abszolút igazság körébe való tartozását követelné meg, hanem az, hogy a *thesis* körébe tartozó elfogadható igazság elhitetésén dolgozik, éppúgy a közkeletű nézetekre építve, mint a másik három *genus* a *hypothesis*ek körében.¹⁴ E tekintetben Ramus munkásságával következett be döntő változás. Szerinte Arisztotelész nagyot tévedett, amikor két logikát akart megalkotni, egyet a tudomány, egyet a közkeletű nézetek számára. Ramus szerint csak egyféle logika létezik, mint ahogyan látás is csak egy van a különféle színek észlelésére. A dialektika minden kommunikáció alapanyagának és formájának elmélete. A népszerű nyilvános kommunikációhoz is a tudományos megismeréshez használt *inventio*s és *dispositio*s lépéseket követelte meg.¹⁵ A szónoki alkalom figyelembevételének, a hallgatósághoz való alkalmazkodásnak szükségességét tagadó álláspont persze a népszerű kommunikáció irányítására gyakorlatilag használhatatlannak bizonyult, ezért Ramus következetes hívei is a szigorú elmélet és a hagyományos retorikai tanítás

¹² BALÁZS 1987. 41--65.

¹³ „Vulgo tria numerant genera causarum. Demonstrativum, quo continetur laus et vituperatio. Deliberativum, quod versatur in suadendo et dissuadendo. Iudiciale, quod tractat controversias forenses. Ego addendum censeo *didascalikon* genus...” (Melanchthon: *Elementorum rhetorices libri duo*. CR XIII. 421.) Lásd erről BALÁZS 1958. 126. és BALÁZS 1961. 19.

¹⁴ KECSKEMÉTI 1992. 383--386.

¹⁵ HOWELL 1956. 146--172. BALÁZS 1978. 68--69.

összeegyeztetésén kezdtek fáradozni, a retorika mellé az oratoria tudományát bevezetve.¹⁶ A ramusi felosztás tehát ellentmondásos helyzetet szült a gyakorlati kommunikációban, ugyanakkor el kell ismerni, hogy a minden közlési forma számára egységesnek deklarált logika koncepciója implikálta: minden feltárt felismerés közölhető. Megteremtődött annak esélye, hogy ne csak a közkeletű, elfogadható véleményeket, hanem a teljes apparátussal bizonyított tudományos igazságokat is népszerű kommunikáció tárgyává tegyék. Közlésmódjuk felett ugyanakkor --- a ramusi szándékkal szemben --- mindinkább a retorika fennhatósága érvényesült. Főként Bacon és Descartes hatására érelelődött a felismerés, hogy a logikának fel kell adnia önmagát mint a kommunikáció elméletét, a kutatás elméletévé kell válnia, felszabaduló helyére benyomulva pedig a retorika veheti át a kommunikáció általános elméletének szerepét, a népszerű mellett a tudós diskurzust is fennhatósága alá vonva.¹⁷ Ekként jelent meg a retorika fokozatosan Descartes saját műveiben is: közléssel szembeni bizalmatlanságát kényszerűségből tudományos írásainak elkötelezett meggyőző szándéka váltotta fel. A filozófiát egzaktabbá, a matematikai bizonyossághoz hasonló szilárdságúvá szándékozott formálni, másrészt minden józan értelmű embert el kívánt juttatni a felismert igazságok belátásához --- a két törekvést nem volt könnyű összeegyeztetni. A hatékony meggyőzés igénye tette ismét szükségessé a sajátos retorikai *inventio* és *dispositio* használatát.¹⁸ Bacon meg is fogalmazta, hogy *inventio* kétféle van: az egyik új tudást hoz létre, a másik a beszéd és az érvek anyagának megtalálását jelenti, a már meglévő tudásanyag mozgósítását. A *dispositio* is kétféle: az *analisis* (Bacon *probationak* nevezte), amely a felfedezés lépéseit követve, indukcióval dolgozik, és a sokkal szélesebb közönséget elérni képes *szintézis* (Baconnál *magisterial*), amely az axiómák, definíciók, következtetések stb. rendjében halad.¹⁹ Mindkettő alkalmas tudományos igazságok csorbitatlan közlésére.

A protestáns prédikációirodalom értelemre ható szándékát, csak bizonyított állításokból építkező *inventio*ját, tagolt, világos, az állításokkal koherens *dispositio*ját, száraz, érzelemmentes, tudományos stílusát látva

¹⁶ HOWELL 1956. 262--276. BARTÓK 1991. 13--16.

¹⁷ HOWELL 1956. 365.

¹⁸ FRANCE 1972. 40--68.

¹⁹ HOWELL 1956. 365--375.

természetesnek tűnő gondolat, hogy ennek a korszerű, új közlési rendszernek az alapelveit lássuk benne megtestesülve. Hiszen „A kedvező művelődési feltételek, a nyugat-európai polgári kulturális és ideológiai központokkal való közvetlen érintkezés lehetővé tette, hogy a 17. századnak csaknem valamennyi korszerű eszmeáramlata --- közéjük számítva a barokkon már túlmutató tendenciákat is! --- komoly hatást gyakoroljon a magyar művelődésre.”²⁰ Az enciklopédizmus irányzata „Bacon filozófiai hatásával párosult és Comenius rendszerében tetőződött”;²¹ misztikus--ezoterikus vonulata helyett „A magyar protestáns művelődésben [...] inkább a másik tendencia, Bacon realiztikus, az empiriára alapított filozófiai rendszerének a hatása érvényesült.”²² Még jelentékenyebb hatása volt a magyarországi gondolkodás és tudományosság szempontjából a karteziánizmusnak. A hollandiai egyetemeket látogató magyar református teológusok tekintélyes része megismerkedett Descartes nézeteivel;²³ hazai kiadású és külföldön megjelent, de hazai használatra szánt filozófiai tankönyvekben több magyar szerző érvényesítette rendszerét;²⁴ Apácai Csere János kolozsvári iskolájában 1658-ban olyan disputa zajlott le, amely Descartes-ot követte annak kifejtésében, hogy a Biblia a nép nyelvén és értelmi színvonalán előadott természettudományi megállapításait mindig ellenőrizni kell tapasztalati úton;²⁵ „A század 80-as, 90-es éveire pedig Kelet-Magyarország és Erdély majd minden

²⁰ MIRT II. 224.

²¹ Uo.

²² Uo. 225. A Gyulafehérváron tanító Bisterfeld János „tudományos felfogását Ramus és Bacon hatása alatt alakította ki” (MAKKAI 1952. 54.), az erdélyi fejedelmi trón várományosa, a fiatalon elhunyt Rákóczi Zsigmond is megismerkedett hatására Bacon és Campanella műveivel (uo. 92.). A magyarországi neveléstörténetet és a magyarországi értelmiség gondolatvilágát erősen befolyásoló cseh Comenius még 1633-ban Lipcsében baconista fizikát adott ki (WACZULIK 1984. 373--376.). Az eperjesi filozófus Bayer János Bacon-recepciójáról (MIRT II. 231. és BÁN 1976. 162.) még lesz szó a továbbiakban.

²³ MIRT II. 226.

²⁴ Uo. 231--233. és TURÓCZI-TROSTLER 1961. I. 173--216.

²⁵ MIRT II. 246.

Jelentősebb református és unitárius iskolájába betört valamiképpen e korszerű filozófia.”²⁶

Descartes szerint a tiszta és határozott (clarus et distinctus) értelmi felismerés önmagában biztosítja a helyes erkölcsi irányulást: „Ha mindig világosan tudnám, hogy mi igaz és jó, akkor sohasem kellene haboznom, miképpen ítéljek s mit válasszak.”²⁷ Az értelmi ráhatás, a tanítás középpontba állítása ezen alapelv szerint a prédikációtól megkívánt többi célkitűzés (erkölcsi ráhatás, nevelő célzat) megvalósítását is biztosíthatja. Nem lehetetlen hát, hogy a barokk e „diametris ellentétének”²⁸ tekintett racionalizmus hatása alatt formálódott didaktikussá a magyar protestáns prédikátorok gyakorlata. A következő gondolatmenet ennek az ötletnek a kontrollját szeretné elvégezni.

A főként Bacon és Descartes működése által meghatározott, a közlést illető korszerű elveket Wilbur Samuel Howell az „új retorika” törekvéseinek nevezte, és előbb négy,²⁹ később hat³⁰ pontban foglalta össze. Olyan választópontok ezek, amelyeknek segítségével egy-egy személy, törekvés, áramlat nézeteit elemezve eldönthető, adják-e több-kevesebb jelét az új kommunikációs elvek ismeretének vagy igényének. Ez esetben számbavételük arra a kérdésre adhat választ, hogy tekinthetjük-e 17. századi protestáns prózánkat az elhíthető barokk irodalmi elveknél korszerűbb közlési törekvések által irányított irodalmi típusnak.

A mérlegelés tárgyául szolgáló szövegek bázisát a 17. századi Magyarországon nyomtatásban megjelent református prédikációk és prédikációgyűjtemények, főként halotti beszédek adták. A korabeli hazai retorikai elméletekkel és gyakorlati tanokkal való szembesítésükre a magyarországi szerzők által összeállított, vagy külföldi szerzőktől magyarországi kiadásban is megjelent retorikai és homiletikai kézikönyveket használtam.

A vizsgálat során ugyan Howell hat szempontját kritikai megjegyzések nélkül érvényesítem, ám a válaszok megtalálása természetesen egyben

²⁶ Uo. 227.

²⁷ Idézi KECSKÉS 1981. 278.

²⁸ KLANICZAY 1961. 434.

²⁹ HOWELL 1956. 375--388.

³⁰ HOWELL 1971. 441--447.

ellenpróba is: annak felmérése, hogy témánk vizsgálata szempontjából mennyire bizonyulnak adekvátnak és pontosnak a feltett kérdések.

1. Az „új retorika” nemcsak a népszerű meggyőző beszédre szorítkozik, hanem a tudós kommunikációra is kiterjeszkedik.³¹

Váradon, 1650-ben egy kötetben jelentették meg Abraham Scultetus, Guilielmus Bucanus és Georgius Laetus egy-egy homiletikai írását. Bucanus szerint a prédikációnak egyidőben kell különböző hallgatói igényeket kielégítenie. A helyesen elkészített prédikáció „a doctis simul et indoctis, etiam infimis ex plebe intelligatur.”³² Scultetus kifejti, hogy általában „nem ugyanúgy szólunk a tanult emberekhez, mint a tanulatlanokhoz, de tekintettel arra, hogy a prédikáció hallgatósága nagyobbrészt egyszerűbb lelkekből áll, a közéletet kell választani: a beszéd legyen igényes, világos, ugyanakkor ne térjen el a mindennapi kifejezésmódtól, legyen közérthető.”³³ Az elmondott prédikációt a különböző közönségretek figyelembe vétele miatt nem tekinthetjük kizárólag népszerűnek, inkább átlagos műveltségű széles közönséghez szólónak.

Még kevésbé tehetünk egyoldalú kijelentéseket a prédikációk írásos, nyomtatott szövegéről. Számos jel szerint ugyanis több prédikációgyűjtemény kiadásakor a szerzők mindenekelőtt prédikátortársaikra számítottak mint feltételezett közönségre, művükkel mint segédkönyvvel kívánták szolgálni őket saját prédikációik elkészítésekor.³⁴ De olyan prédikációk esetén is, amelyekben közvetlenül nem találunk utalást ilyen szándékra, szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy a prédikáció kinyomtatott formája bizonyosan nem azonos a gyűltekezeti előtt ténylegesen elhangzott szövegével; az olvasmányul szánt prédikáció akaratlanul is magasabb műveltséget kívánóvá, több vonatkozásban szakszöveggé alakult át. A citált

³¹ HOWELL 1971. 441–442.

³² Az 1650-es váradai kiadásból (RMK I. 840) idézem a következő műveket: Scultetus, Abraham: *Axiomata concionandi practica*, edita studio et operâ M. Christiani Kyfertii Goldbergensis Silesii (leírva RMK II. 743. sz. alatt is); Bucanus, Guilielmus: *Ecclesiastes, seu De methodo concionandi tractatus duo* (RMK II. 744. sz. alatt is); Laetus, Georgius: *Consilium de formandis SS. concionibus*.

³³ BARTÓK 1992. 571.

³⁴ KECSKEMÉTI 1988. 35–36.

bibliái idézetek gyakran csak hivatkozásként, utalásként, szövegük idézése nélkül szerepelnek, fellapozásuk nélkül semmit sem tud kezdeni az olvasó az efféle mondatokkal: „Isten szabados Uraságában meg-nyugodgyál, s' ezt mondgyad Dáviddal, Solt. 39. 10. és Jobbal, Job. 1. 21, Amen.”³⁵ Az utalásokat olykor a szaknyelvi „lásd még” hivatkozási formula vezeti be. A prédikációgyűjtemények gyakran tudatos kompozícióval nagyívű enciklopédikus művekké épülnek össze,³⁶ amelyekben az egyes elemek nem egymás mellé helyezett külön beszédek többé, hanem a témakört monografikus körületekintéssel vizsgáló gondolatmenet szerves részei. A prédikációk nyomtatott formájában tehát egyszerre lehet megtalálni populáris közlésből való származásuknak és az igényesebb közönséget megcélzó kommunikációs formában való hagyományozódásuknak a jeleit.

A prédikáció írott és ténylegesen elhangzott formájának, a kétféle forma kétféle közönségének megkülönböztetése már a középkori prédikációirodalommal kapcsolatban felvetődik,³⁷ így célszerű az „új retorika” esetleges hatásának tekintetében a többféle kommunikációs regiszterre való kiterjeszkedés igényét nem tekinteni relevánsnak.

³⁵ RMK I. 1301.

³⁶ KECSKEMÉTI 1988. 36.

³⁷ A középkori latin prédikáció „a kódexekből és az ősnymtatványokból ismert formában roppant ökonomikusan, hosszú írásbeli gyakorlat után lerövidült irodalmi formula, melyet csak az tudott szóbeli előadássá feloldani, aki gyakorlatilag jártas volt a prédikálásban” (TARNAI 1984. 258.), sőt a késő-középkori „kódexbeli egyházi beszéd [...] már fejlődésben volt abba az irányba, hogy tisztán írott műfaj váljék belőle” (uo. 259.). Ezt az „írásbeliséghez szigorúan tapadó, gazdaságos rövidítésekkel dolgozó s az elmondás mikéntjé az egyes papokra hagyó latin” műfajt a magyar nyelvű egyházi szónoklatot író késő-középkori prédikátorok is olyan írott formákban adaptálták, amelyekről „aligha állítható, hogy [...] azonosak lennének a ténylegesen elhangzottakkal; inkább arról lehet szó, hogy irodalmi szintű magyar változatai voltak azoknak” (uo. 263.). A követendő előadásmód megválasztását mind a latin, mind a magyar beszédminták kidolgozói a mindenkori szónokra bízták, ami azt is jelenthette, hogy ha az elhangzó prédikáció a jelenlévő közönséghez képest nem volt elég tudós, megszólták érte (uo. 70.).

2. A hagyományos retorika csak a valószínűségek közlésére tekinti érvényesnek magát, míg a Bacon, Descartes kezén formálódó „új retorika”, ha a helyzet megengedi, az igazság teljes mértékéhez való eljutást is a felelősségnek tekinti.³⁸

Mint korábbi tanulmányomban igyekeztem bizonyítani, az érintett prédikációkban szüntelenül emlegetett legfőbb célkitűzés, a „tanítás” az abszolút érvényű igazság kifejezésének szándékát jelenti, amely egyaránt megvalósulhat mind a *genus didascalicum*-ban, mind a másik három *genus*-ban.³⁹ Ez az igazmondási igény a keresztény szónoklat alapvető sajátossága a pogány kori szónoklathoz képest, a prédikatori gyakorlattal szemben a középkor óta megfogalmazódó kritérium,⁴⁰ amelynek a 17. század protestáns prédikációiban való megléte nem releváns az új kommunikációs rendszer ismerete vagy hiánya tekintetében.

Ettől függetlenül persze érdemes megfigyelni az abszolút igazság kimondásának igényével fellépő prédikátorok technikáját, amikor bizonyos dolgok kimondását mégis igyekeznek elkerülni. A világi szónoklattal ugyan jóval gyakoribbak az ilyen esetekre vonatkozó előírások, de a homiletikákban is megtalálhatjuk őket.

A magyarországi szónokok rendelkezésére álló hazai kiadású retorikatankönyvek közül mind a Pécseli Király Imréné,⁴¹ mind a Dálnoki Benkő Mártoné⁴² hangsúlyozza, hogy dicséret vagy elmarasztalás dolgában mindig a helyi szokások szerint kell eljárni. A Michael Radau által írott, de Georgius Beckher által elorzott és Váradon is az ő neve alatt

³⁸ HOWELL 1971. 444--445.

³⁹ KECSKEMÉTI 1992. 384.

⁴⁰ MURPHY 1974. 276--277. BALÁZS 1980. 456.

⁴¹ *Isagoges rhetoricae libri duo*. Lásd róla BÁN 1971. 14--22. és BARTÓK 1991. 17--18. Az 1639-es nürnbergi kiadást idézem, RMK III. 1551.

⁴² BÁN 1971. 46--50. és BARTÓK 1991. 12--13. A névtelenül megjelent tankönyv szerzőségére először TARNAI Andor utalt: TARNAI 1971. 41. Lásd még HAVAS László: *A római irodalmi örökség a régi magyar prózafordításokban*. Könyv és könyvtár, XIV. Debrecen, 1985. 26. TARNAI Andor: *G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai*. In: *Tótfalusi Kis Miklós. Előadások*. Debrecen, 1985. 151--157.

megjelent *Orator extemporaneus*⁴³ az argumentumok két csoportját különíti el: az egyik az „argumenta certa, evidentia, necessaria, quae prorsus convincunt”; a másik az argumenta „probabilia seu persuasibilia, popularia, quae videntur esse vera propter hominum opinionem, vel propter similitudinem quam habent cum veritate, vel propter eventum. Orator argumenta popularia adhibeat, non quod necessariis demonstrationibus uti non possit, sed quia populus facilius movetur iis, quae ingenio et consuetudini suae magis accommodata sunt, quam demonstrationibus, quae difficulter a rudioribus intelliguntur.” Pécseli Király hasonlóképpen írja le a különbséget a tudományos egzaktitás és az elhíthetőség szükséges meggyőzés között, amikor a definiációt követni nem tudó közönség előtt a *descriptio* használatát javasolja: „definitionem hic non semper accuratam, quam non facile capiunt auditores populares, sed descriptionem, quae constat ex accidentibus, eloquentiae studiosus saepius adhibere debet”. Hangsúlyozzák azonban mindig azt is (pl. Buzinkai Mihály *Institutiones oratoriae*⁴⁴), hogy költött, teljesen alaptalan dolgokat nem szabad mondani, „nam hujusmodi non decus adferunt orationi; sed in veris etiam derogant Oratori”.

A homiletikákban is találunk hasonló gondolatokat. Scultetus többször is felhívja a figyelmet az *Axiomata concionandibus* arra, hogy nem mindenki mondhat bármit bármiről; a közlést meggátolhatja a közlő személye (ha ő maga az előhozott dologban nem támadhatatlan, LXXI.) és a közléssel érintett más személy (nem kell próféták módjára szembe mondani az igazságot, LXIX.). Laetus általánosít: „Aliud est in Ecclesia Dei concionari, aliud in schola res divinas docere. Officia pastorum vero non tantum explicare, sed etiam applicare.” Az explicatiót csak annyiban kell teljesíteni, amennyiben a hallgatók üdvösségéhez szükséges és amennyire felfogni képesek. Az egyházban mindenekelőtt meliores legyenek a hallgatók a tanítástól, csak másodsorban doctiores; épp fordítva, mint az iskolában. Szavait teljes hűséggel kivonatolja az 1684-ben egy

⁴³ *Orator extemporaneus*. Várad, 1656. (RMK II. 866.) A szerzőség kérdését a hazai irodalomban elsőként rögzíti TARNAI 1981. 142. Újabbán lásd BARTÓK 1991. 16--17.

⁴⁴ BARTÓK 1991. 16. Az *Institutionum rhetoricarum libri duo* 1658-as (RMK II. 908), az *Institutiones oratoriae* 1659-es sárospataki kiadását (RMK II. 937) használtam.

kötetben ars orandit és ars concionandit megjelentető debreceni professzor, Szilágyi Tönkö Márton.⁴⁵ A puritánus Medgyesi Pálnak már az orthodoxok azon vádja ellen kell védekeznie, hogy az újítók elhanyagolják prédikációikban a tanítást. Szerinte csupán a haszontalan okoskodást kerüljük, nem keresnek hittételt olyan textusokban, ahol nincs. Később, a prédikálást illető gyakorlati tanácsaiban óv emberi bölcsességünk mutogatásától; a gondolatmenetbe szerinte nem szabad testi indulatokat és emberi bizonyosságokat elegyíteni. A „testi okoskodás”-t (carnalis ratiocinatio) a „hallgatók éretlen ítélteleté”-vel együtt mint a tanúságokkal szembeni lehetséges ellenvetéseket említi, amelyeket el kell igazítani (objectiones refellentur).⁴⁶

Lehet ugyan a fentieket akként is értelmezni, mint Bucanus intelmének részletezését: „zelus non sit praeter scientiam”, vagyis olyan tanításokként, amelyek a prédikátort csak az erején felüli gondolatmenetekbe bonyolódásban igyekeznek megakadályozni. A legkülönbélebb református műfajokból összegyűjthető igen nagy számú olyan nyilatkozattal együtt azonban, amelyek a hittel szemben az értelmet illetéktelennek minősítve kimondatlanul is Descartes-tal vitáznak,⁴⁷ megváltozik az összkép: a racionális érvelés, feltétlen igazságkeresés, az abszolút érvényű igazság „teljes mértékéhez való eljutás” eszményének korlátozását lehet kihallani az idézett szavakból.

A prédikátorok gyakorlata, szemléletmódja igazolja ezeket az elméleti intelmeket. Keresszegi Herman István megemlíti egy prédikációjában, hogy a „scholasticusok” disputálása szerint minden ember tökéletes testi formájában, 32 éves korában támad majd fel. „De en azt curiose nem

⁴⁵ *Biga pastoralis, seu Ars orandi et concionandi*. Debrecen, 1684. (RMK II. 1536.) Lásd erről BARTÓK 1983. 447–462.

⁴⁶ *Doce nos orare, quin et praedicare*. Bárfa, 1650. (RMK I. 832.)

⁴⁷ Néhány szemelvény: „Job a Kicsiny Tudománnyal Menyországban menni (hol minnyájan Istentül tanittatnak léznek még a Tudatlanok-is), hogy se e Világi Bölcseséggel kárhozatra szállani” (Czeglédi István). „Nem kell fellyebb bölcselkedni annál, amit Isten ki-jelentett [...] Az haszontalan elme futtató kérdéseket s arra való feleleteket el-távoztassa” a lelki bölcsességre eljutni kívánó (Szatmárnémeti Mihály). „Senki tehát az emberi bölcsesség s okosság által az Ur Christus valóságos ismételre nem juthat” (uő. Az idézetek lelőhelye: SZABÓ 1943. 112., 114., 117.).

disputalom, nem-is illik”, ami bizonyos, hogy tökéletes dicsőségre támadunk majd fel.⁴⁸ A prédikátor szükségzavú véleménynyilvánítása mögött olyasféle megfontolás állhat, amit Miskolci Puah Pál 1634-ben latin szólás idézésével fogalmazott meg: „Si Christum bene scis, satis est, si caetera nescis. Si Christum nescis, nihil est si caetera discis. Ha többet nem tudcz eleg Christust tudni tenéked; Nem tudván Christust, csak semmi sok tudományod.”⁴⁹ Tiszabecsi Tamás 1638-ban egy teológiai tétellel, a holtak feltámadásával kapcsolatban Tertullianust idézte: „nisi credas non intelliges”.⁵⁰ Kecskeméti C. János, azon ajándékok felsorolása közben, amelyekkel az Isten halálunk után ruházza fel a lelket, másodikként említi a bölcsességet; ennek birtoklására testi életünkben --- a bűnbeesés következményeként --- nincs lehetőségünk. Melancthon („Caeca et infelix est arrogantia, si putemus in nobis nihil infirmitas esse, nos nihil ignorare, sed omniscios esse”), Athanasiust („Non curiose inquiri, sed credo”), Aranyszájú Szent Jánost idézi („Si me interrogas nescio, fide credo, ratione non comprehendo”).⁵¹ Miskolci Puah szerint is a bűnbeeséskor vesztette el Istentől adott bölcsességét az ember, annyira, hogy ma --- „egy író” szerint --- a dolgoknak nem lehet tökéletesen a végére jutni, amint azt még a „Doctorok” is megvallják.⁵² Keresszegi Herman István szerint a tudás megbomlásához már az ördög jelenléte is elég volt: az úrnak a tudás fájáról való tanítását (1Móz 2,17.) Éva már a kígyónak sem tudta szó szerint elismételni (1Móz 3,3.).⁵³ Weröczy Ferenc szerint szívünk az ördögtől ostromlott várhoz hasonlít, amelyet az értekek külső és az értelem, akarat, indulatok belső kerítései védenek, a test pedig a

⁴⁸ RMK I. 612.

⁴⁹ RMK I. 631. Érdekes művelődéstörténeti adalék, hogy a magyarországi *historia litteraria* szükségességét felvető egyháztörténetében id. Burius János ugyanezzel a középkori leoninussal felel a hazai kultúra elmaradottságát becsmérő külföldi támadásokra --- és az is, hogy utódainak munkáiból ez az érve esik ki legkorábban, hogy a cáfolatul szánt tények felsorolásának adja át a helyét (TARNAI 1971. 48., 52.).

⁵⁰ RMK I. 679.

⁵¹ RMK I. 738.

⁵² RMK I. 631.

⁵³ RMK I. 612.

kém vagy áruló szerepét tölti be, besúgja az ördögnek, hol támadjon.⁵⁴ A támadásra tehát Weröczy szerint az értelem is utat nyíthat.

Hogy a közönséghez való alkalmazkodás figyelembevétele az elmondandó tételek összeállításakor milyen mélyen meggyökerezett rutin a prédikátorokban, mint cseppben a tenger, mutatja az a mód, ahogyan Hodászi Lukács a textust elemzi a főrendű Báthori István fölött elmondott halotti beszédében. A 81. (82.) zsoltár 6--7. verséről prédikál: „En mondottam, Istenek vattok, es ti minnyajan az Fölseges Istennek fiai. Mind azon altal, mint az emberek meghaltok, es mint egy az fejedelmek közzül el estek.” A textus magyarázata során fölvetett első kérdés az: miért mondja ezt a textus, miért fenyeget? Hiszen Ágoston szerint „Timor de futura morte, mentem necessario concutit. Az jöendő halaltul valo felelem, embernek elmejet meg haboritnya.” A felelet szerint a textus bibliai kimondásának három oka van: magukat a fejedelmeket figyelmezteti lelki üdvük keresésére, óvja őket a mérhetetlenül magasztaló hízelkedőktől, valamint az alattvalókat inti, hogy reménységüket ne világi előjárókba vessék. A magyarázatot az első tanulság megfogalmazása követi: mindenkor hasznos megemlékezni a halálról.⁵⁵ Tehát a tanítás első tétele is a bibliai kommunikációs helyzet elemzéséből bomlik ki. Arról a prédikátorról, aki ennyire világosan tisztában volt a közlés tényezőivel, a közölhetőség feltételeivel és célzataival, közönség általi befolyásoltságával, aligha lehetne bebizonyítani, hogy saját prédikációs gyakorlatában ne lett volna tekintettel e tényezőkre, ne mérlegelte volna elmondandó szavait az elvárt hallgatóság figyelembevételével.

Az idézett gondolatok mind a prédikációnak a hiánytalan, érvényes igazság kimondására való alkalmasságát vitatják. Ha arányuk, súlyuk nem is szokatlanul nagy --- nyilván a prédikáció egész történetében meg lehet találni megfelelőiket⁵⁶ ---, de nem is lett kevesebb a 17. század protestánsainak kezén. Nem látszik jele annak, hogy a felismert teljes, abszolút igazság kimondásához bizonyos kortárs szellemi áramlatok

⁵⁴ RMK I. 916.

⁵⁵ RMK I. 401.

⁵⁶ Lásd ebből a szempontból pl. a Pázmány prédikációs stílusára igen jellemző e fordulatokat: „ki tudná meggondolni”, „gondolat fel nem érheti azt a vigasságot”, „kimondhatatlan öröm”, „gondolhatatlan vigasságok” stb. (mind a Krisztus feltámadásáról szóló prédikációból).

hatására ténylegesen közelebb kerültek volna; sőt feltűnően hiányzik néhány olyan jegy, amely e kortársi útkeresések ismeretéről --- azok tényleges hatása esetén --- csalhatatlanul tanúskodhatnék. Francis Bacon értő, elmélyült magyarországi befogadónak egyike, az eperjesi filozófus Bayer János Filum labyrinthi, vel Cynosura seu Lux mentium universalis című filozófiai munkájában (1663) szintén elmondja, hogy az embernek az Isten kegyelméből adott tudományok az ördög csalárdsága és hitványsága következtében a bűnbeesés után megromlottak --- de rögtön, az angol filozófus gondolatmenetének megfelelően, azzal folytatja, hogy a tudományok rendszerét romjaiból helyre kell állítani és újra fel kell építeni, aminek eszközét, módszereit is ismerteti.⁵⁷ A prédikátorok sem erről a célkitűzésről, sem a helyreállítás során már elért eredményekről, feltárt igazságokról nem beszélnek, az emberi tudás kiteljesedését nem az empirizmus és racionalizmus egyesült erejétől,⁵⁸ hanem a feltámadás utáni isteni adománytól várják.

3. A hagyományos retorikával szemben, amely a művészi bizonyítékokra szorítkozott, az „új retorika” a nem művészieket is alkalmazza, amelyeket a régi retorikák csak azért említettek meg, hogy elhanyagolják őket.⁵⁹

A művészetten kívüli bizonyítékok (argumentationes inartificiales) számát mind Arisztotelész,⁶⁰ mind Cicero⁶¹ ötben állapította meg; ezek: leges, testes, pacta, tormenta, iusiurandum. Pécseli Király retorikájában loci externi a nevük, s három van belőlük: testimonia, autoritates, exemplá. Egyéni beosztású tankönyvében Graff András beszédnemenként veszi számba az inartificiales bizonyítékokat, a genus iudicialénál az ókori eredetű ötöt említi, a genus deliberativumnál hármat: dicta, sententiae, testimonia.⁶² A protestánsok retorikatanítására is nagy hatása⁶³ Soarez

⁵⁷ MÁTRAI 1961. 116--130.

⁵⁸ Uo. 129.

⁵⁹ HOWELL 1971. 442--443.

⁶⁰ Ret. 1375a--1377b.

⁶¹ Top. 19--20.

⁶² Csak Graff poétikai tankönyvével foglalkozott BÁN 1971. 40--45. Retorikájáról ír BARTÓK 1991. 14--15. Egyetlen kiadása: *Lex mihi ars. Studium eloquentiae absolutum*. Lőcse, 1643. (RMK II. 623.)

kézikönyvében a Quintilianus rendszerezésének⁶⁴ megfelelő hat argumentum extrinsecus szerepel: praejudicia, fama, tormenta, tabulae, jusjurandum, testes.⁶⁵ A kézikönyvnek 1709-ben Nagyszombatban egy jelentősen átdolgozott kiadása jelent meg, amely a loci extrinseci két főcsoportját különítette el. A De testimonio divino c. fejezetben szól de oraculis, vaticiniis, auspiciis, auguriis, és de sacerdotum, haruspicum, conjectorum responsis, míg a De testimonio humano c. részben de exemplo et proverbiiis, de legibus et testibus, de pactis, tabulis, signis, quaestionibus és de jurejurando, praejudiciis, et fama.⁶⁶ Amint látható, a nem művészi bizonyítékok név alatt igen sokféle eredetű anyag igen különböző csoportosításban foglal helyet.

Ettől függetlenül természetesen érthető, mire utal Howell kritériuma: azt szeretné jelezni, hogy a közlésekről, ismeretátadásról megfogalmazott új rendszerben a retorika (sőt a logika) hagyományos locusai (a „művészi” bizonyítékok) egyre értéktelelenebbnek tűnnek, s megfogalmazódik annak igénye, hogy az inventiót helyettük a különböző tudományágak szolgáltassák saját módszereikkel, amelyek között a megfigyelés, kísérletezés is kapjon helyet. Az így feltárt anyag dispositiója maradna a logika, elocutiója a retorika feladata. A logika a kutatás rendszerező tudományává válhatna, a retorika pedig megkapná a kutatás eredményei közlésének irányítási jogát.

Az egyházi kommunikáció esetén ennek a szempontnak az alkalmazási kísérlete is ellentmondásos eredményre vezet. Ugyan a teológia

⁶³ Soarez retorikatankönyvét magas színvonala, „az előadásnak vaskövetkezetességgel végigvitt folyamatossága, az egyes részek állandó egymáshoz kapcsolódása, egymásból következtetése” megkülönböztetett fontosságúvá tette a kortárs kompilációk között, népszerűségére „Jellemző, hogy a XVII. században még egyes protestáns iskolákban is használták” (BITSKEY 1979. 41.).

⁶⁴ Quint. V, 1--7.

⁶⁵ Általam használt kiadása: *Praecepta rhetorices pro gymnasiis S. J.*, Lőcse, 1675. (RMK II. 1362.)

⁶⁶ *Manuale rhetoricum, seu Quaestiones in rhetoricam R. P. Cypriani Soarij. Quarum resolutione, obscura discutiuntur, ad plenioram eloquentiae candidatorum intelligentiam.* (RMK II. 2390.)

is egyike azon tudományoknak, amelyeknek szabad vizsgálódását kívánatosnak kezdték tekinteni, be kell látnunk, hogy kutatási módszerei nem tapasztalati módszerek. Tekinthejtük új, előremutató vívmánynak azt, hogy a természettudományi megfigyelés, kísérletezés megjelenik különböző (a kutatási eredményekről beszámoló vagy azokat az érvelésbe bevonó) közlések inventiójában, ám az egyházi irodalomnak mindenekelőtt a teológia igazságairól kell beszámolnia. A teológiai megállapítások alapját adó isteni kinyilatkoztatásra való hivatkozás (lex, testimonium néven) és az azt továbbvivő emberi gondolatok mérlegelése (mint testis, testimonium, autoritas, sententia, dictum, proverbium stb.) mindig is a prédikáció inventiójának fő része, gyakran kizárólagos része volt. Nincs a prédikációkban más, amit nem művészi bizonyítéknak érthetnénk, ezek között a nem művészi bizonyítékok közt pedig nincs olyan, amit az „új retorika” hatásának tudhatnánk be.

A teológia és az eredményeit közlő műfajok esetére alkalmazva az új szellemi áramlatok racionális igényeit: itt talán éppen az volna az előremutató, ha e műfajok sajátos nem művészi bizonyítékai feladnának pozícióikból. Ismét a csakugyan baconista Bayer Jánost idézve: a merőben verbálissá vált tudományoknak meg kellene szabadulniuk a gondolatokat tekintélyes szavaikkal agyonnyomó autoritásoktól, terminusaik, mondásaik és meghatározásaik hüvelyezésétől, hogy ismét a dolgokra fordulhasson a figyelem.⁶⁷ A teologikus inventio vezérelte műfajoknak még a hagyományos művészi (artificialis) locusok segítségével megvalósuló racionális gondolkodás is nagyobb szabadságot jelentene --- és természetesen más tudományágak inartificialis módszereinek behatolása is. A vizsgált prédikációkban azonban egyiket sem tapasztaltuk.

4. A hagyományos tanítás szerint a retorikai bizonyítás formáját enthymematikusnak kell tekinteni. Az „új retorika” képviselői szerint a retorikai bizonyítás alapvetően induktív, az enthymema használata csak segéd- vagy alkalmi forma.⁶⁸

A protestáns prédikációkban a megszokott, deduktív gondolatmenetekkel találkozunk. A magyarországi kiadású kézikönyvek, amelyekből a szónoki gyakorlatot elsajátíthatták, az enthymemák szerinti érvelés hagyományos módját tanították, a Beckher neve alatt megjelent váradi

⁶⁷ MÁTRAI 1961. 116--121.

⁶⁸ HOWELL 1971. 443--444.

kiadvány pl. akképpen, hogy az argumentáció dialektikus módjának a szillogizmust nevezte, az oratori argumentáció pedig a szillogizmus részeinek (major, minor, conclusio) különböző sorrendben, tetszés szerinti elhagyásokkal való említése. Ennek ellenére még olyan szónokkal is lehet találkozni, aki teljes szillogizmussal él. Pécsváradi Péter váradi lelkész Iktári Bethlen Krisztina 1631-es temetésén, a szillogizmus két részét a margón is megnevezve, a decreto Dei argumentálva „ilyen Syllogismus szerint” érvel: amit Isten elrendel, ember meg nem változtathatja (propositio major), mindenki sorsát Isten rendelte el (propositio minor), tehát a sorsát az ember meg nem változtathatja.⁶⁹ Ugyan az efféle érvelés szokatlan, ritkának nevezhető az érintett prédikációkban, mégis jól szemléltetheti ennek a közlési hagyománynak a deduktív érvelésre való támaszkodását.

Míg Bacon a dedukciót terméketlennek tartotta, Descartes-hoz a matematikai okfejtéshez közeli logikai tisztasága miatt ez állt közelebb. A szillogizmusról az volt a véleménye, hogy „egészen fölösleges azoknak, kik az igazságot akarják földeríteni, hogy legföljebb néha arra való, hogy már ismeretes dolgokat másoknak jobban kifejtsünk, hogy tehát nem a filozófiába, hanem a retorikába való.”⁷⁰ E nyilatkozatában akár arra utaló jelet láthatnánk, hogy a szillogisztikus érvelésnek a tudományos közlés egzaktságához való ragaszkodása csakugyan az ismeretek új kommunikációs rendszerben való terjesztésének igényéhez kapcsolható jelenség. (Természetesen mindez független Howell felvetésétől, hiszen az indukcióhoz ennek semmi köze.) Csakhogy az Értekezés a módszerről egy helye jóval előnytelenebb képet fest a szillogizmusról: bár a logika efféle utasításaiban „sok nagyon igaz s nagyon hasznos szabály van benne, mégis annyira káros s fölösleges van közéljük keverve, hogy ezeket amazoktól különválasztani” majdnem lehetetlen.⁷¹

5. Az „új retorika” a régi, kötött szerkezeti sémák helyett egyszerűbb, mindig a közlőhelyzettel adekvát dispositiót szorgalmaz.⁷²

Az első magyar nyelvű homiletika az erdélyi fejedelemasszonynak szóló ajánlásában a szerző, Medgyesi Pál megfogalmazza a hagyományos

⁶⁹ RMK I. 612.

⁷⁰ DESCARTES 1991. 97.

⁷¹ Uo. 34.

⁷² HOWELL 1971. 445–446.

retorikai tanítást az exordium céljairól, amelyek „jó-akarat, figyelmezés, és tanítás bé-vétel, szerzés, nyeres”, majd rögtön hozzátesszi, hogy a prédikációban nincs szükség erre a beszédrészre, mert a hallgatóság tudja, hogy Isten követe fog szólni, a figyelmes hallgatásra már a megelőző könyörgés felkészítette őket. Amesiust idézi, aki szerint az exordium a prédikációban nem „necessaria et interna pars”. Részletes tanácsaiban Medgyesi mégis kitér a „kezdődés”-re, és noha alaphangja itt is a mértéktartásra intés, megengedőbb e beszédrésszel szemben. Arra figyelmeztet, hogy a kezdődés ne legyen szükségtelen, messziről vett, a világi orátorok mintájára, hitető beszédekből szerkesztett, de „Az fel-vött Igek egybe foglalásának avagy függésének meg-magyarázásával, mely része a' Fejtegetésnek, igen hasznossan élhetni Elő-beszédek helyett”. Néha egyéb dolgok odaelegyítésével is élni lehet, ahogyan az alkalom megkívánja.

Medgyesi az angliai puritanizmus szellemi hatása alatt állt, a „fejetlen” prédikációk kérdésében --- kimondatlanul --- az orthodox erdélyi református püspökkel, Geleji Katona Istvánnal vitázott. Geleji nagy gondot fordított a prédikáció bevezetésére, anekdotikus--novellisztikus elemeket, proverbiumok magyarázatát, auctorok idézeteit helyezte el ott. Arra ő is ügyelt, hogy az itt előadott hatáskeltő, figyelmet ébresztő elemek a tanítás egészével egyensúlyban maradjanak, különben „a' prédikációnak a' feje igen meg-növine, s' félő hogy a' derekánál nagyobb ne lenne”.⁷³ A későbbi, Amesiust és Medgyesi tanításait jól ismerő hazai homiletikaszerzők, Martonfalvi Tóth György és Szilágyi Tönkö Márton szintén a prédikáció szükséges részeként tárgyalták az exordiumot.⁷⁴ Bartók István egyébként Medgyesi saját prédikációs gyakorlatában is azt figyelte meg, hogy az elméletileg felvállalt „fejetlenség” egyáltalán nem jellemző rá.⁷⁵

Medgyesi homiletikai munkájának azonban további tanulságos megjegyzései is vannak, amelyek a dispositiót illetik. Az általa közölt harmadik beszédkészítési vázlatban, a részek (partes) felosztásával kapcsolatban arra figyelmeztet, hogy minél kevesebb legyen belőlük, és számukat „a' dologra nézve” kell kialakítani, vagyis a szerkezetnek a tartalmat kell tükröznie. Hasonlóan a gondolatmenet elsődlegességének

⁷³ TARNÓC 1973. 554–555.

⁷⁴ BARTÓK 1983. 454.

⁷⁵ BARTÓK 1981. 10.

hangsúlyozása állhat annak az ajánlásban tett deklarációnak a háttérben, hogy a prédikáció bármilyen hosszúságú lehet; értékét nem hossza, hanem épületes volta dönti el. A konzervatív prédikátorok (Geleji) vádjára, hogy a puritánusok túl hosszán prédikálnak, azt feleli, hogy ha így volna is, rendjén van, mert a tanítás hosszát méregetnünk testi kényesség, az isteni igétől való megcsömörlés volna. A tartalom legmegfelelőbb kifejtéséhez kialakított szerkezetről a kötetet záró tanácsok között azt is megtudjuk, hogy ezt nem kell --- mint a mesterség, az ars többi elemét --- eltitkolni a hallgatók előtt, sőt eleikbe kell adni, hogy a tanítást világosabban követhessék.

Ezek az elvek, amelyek az „új retorika” megkövetelte dispositióval végre csakugyan egybehanganak --- nem Bacon vagy Descartes filozófiai rendszeréből, hanem a puritánus prédikatori eszményből, közvetlenül és szövegszerűen Amesius elveiből kerültek a magyarországi forrásokba.

Megfontolandó ugyanakkor, hogy az igen nagy hatású⁷⁶ Scultetus homiletikájának legelső, legfontosabb témái között olyan megállapítást találunk, amely nemcsak a prédikátor inventiójának mindig megkövetelt alaposágáról, felelős voltáról, hanem a dispositio mindig azonos technika szerint való összeállításáról is szól, ráadásul az újabb közlési elméletektől leginkább támadott (mert leginkább szónoki) két beszédrész, az exordium és a peroratio mint standard követelmény rögzül a beszédkészítés rendjében: a concionator „Prudenter tractabit thema: Si scopum ejus probe considerarit, propositionem ex scopo rite constituerit; Propositionem constitutam declararit, demonstrarit, illustrarit, applicarit; Denique si viam sibi ad tractationem in exordio praeparaverit, et tractationem ipsam peroratione concinna concluderit. Hae sunt perpetuae tractandi quodvis thema leges [...]. Errant igitur, qui in diversis causarum generibus diversis quoque methodis utendum esse putant. Variatio nulla est nisi in applicatione.” Nyilván sok prédikátor értett egyet e szavakkal és dolgozott egyetlen methodus szerint; a megjelent prédikációkban legalábbis a szerkezeti egységek igen kötöttnek és állandónak, a kifejtendő tartalomhoz képest gyakran keresettnek látszanak.

⁷⁶ Geleji Katona István latin prédikációskötetének előszava szerint még 1640-ben is Szenci Molnár Albert 1617-ben megjelent Scultetus-fordításai számítottak a magyar protestáns papok egyik legfőbb kézikönyvének (VÁSÁRHELYI 1985. 42--43.).

6. A díszes, bonyolult, trópusokra és figurákra alapozott régi közlési módokkal szemben az „új retorika” az elocutio egyszerűségét, mindennapi nyelvhez való közelállását népszerűsíti.⁷⁷

Ezzel egybehangzó, a nyelvi egyszerűséget szorgalmazó megállapítások mind a magyarországi prédikáció elméletéből, mind gyakorlatából nagy számban idézhetők. Scultetus előbb csak a propositióról mondja, hogy „debet esse aridissima, hoc est nullâ verborum aut rerum copiâ ornata”, de később általánosítja ezt a prédikáció egészére. „Ars non coerceat naturam”, minden beszédrésznek természetes könnyedséggel („naturali facilitate”) kell folynia. Az előadásmód nem lehet „tumida, ornata, amplificata, splendida, grandia”, hanem „timida, simplicia, naturalissima”. Bucanus ezeket a stilisztikai követelményeket sokkal részletesebben fejtegette („Sit sermo concionatoris, non peregrinus, obscurus, argutus: sed vernaculus, usitatus, vulgaris, clarus, perspicuus, popularis [...]. Non enim minor est virtus populariter, quam argute loqui. [...] Concionator non congerat multa synonyma: nec singulis verbis fere addat epitheta Poëtarum more. Periodi sint breves” stb.), elhatárolta őket más közlésmódoktól („Non solum a poëticis loquendi modis abstinendum, sed a pomposa, turgida, redundante, grandi, aulica illa dicendi ratione, qua sermonem suum nonnulli perpetuis et continuatis quibusdam metaphoricis, seu allegoriis sic obscurant, ut a plebeis vix intelligi possint”), sőt azokra a mély filozófiai megfontolásokra is rámutatott, amelyek ezt a nyelvi körültekintést és mértéktartást megkövetelik. Bármiféle nyelvi „mutatio” ugyanis „aut errores, aut suspiciones et dissidia parit”. Állítása alátámasztására Luthert idézi: „Qui novum sermonem fingunt, novam doctrinam gignunt”. A dogmatikai, teológiai aggodalom lényegét szójátékkal is kifejezi: „Mutato genere dicendi, novum genus docendi introducitur”.

Noha a század második felének magyar homiletikusai, Martonfalvi Tóth és Szilágyi Tönkö e téren is enyhíteni, csillapítani igyekeztek a szigorúságot, részint a Biblia megértéséhez szükséges stilisztikai ismeretek sokféleségéről beszéltek, részint arról is, hogy bizonyos esetekben, ha a szükség úgy kívánja, ha ez a mondanivalónak nem elhomályosítására, hanem megvilágítására szolgál, akkor a szónok maga is élhet ezekkel az

⁷⁷ HOWELL 1971. 446--447.

eszközökkel⁷⁸ --- mégis ezekben az elocutiós elvekben a protestáns prédikációs gyakorlat igen egységesnek mutatkozott. A mögöttük álló filozófiai megfontolást is megszólaltatták anyanyelven: „az Vallásnak dolgaiban, fölötte káros és veszedelmes az beszédnek czifrázása”.⁷⁹

Az egyszerű, mindennapi nyelvhasználathoz közeli elocutióra intó retorikai elvek elterjedtsége és érvényesülése azonban, akár csak a hasonló dispositiós elvéké, aligha magyarázható kizárólag az „új retorika” hatásával. Az egyszerűséget, közérthetőséget szorgalmazó megnyilatkozások nagy száma mögött a 17. század közepén a puritánus eszmények gyors hazai térhódítása áll, de az ezt megelőző időszakból is egyenes utak vezetnek a fejlődésnek ebbe az irányába. 1972 novemberében érdekes előadás hangzott el a szegedi egyetemen, amely a református prózastílus sajátosságait a kálvini művészetfelfogás lényegi elveiből igyekezett levezetni. Az --- 1624-ben magyar nyelven is megjelent --- Institutio szövegének az egyszerűséget, dísztelenséget, tömörséget, egyedül a tanítás hasznára néző célszerűséget kiemelő követelményeiből „egészen világossá válik a kálvinista szerzők száraz, körülményeskedő egyhangúsága.”⁸⁰ A kálvini elvek befogadásából „bibliai inspirációjú, nemzeti nyelven szóló, s a »nép hitbéli épülésereformátus irodalmi elvek fejlődésének irányát. Több jelenlévő teológus szerint „Kálvinnak döntő fontosságú befolyása a magyar helvét irányú gondolkodásra nem volt”. „bullingeri alapokon alakult ki nálunk a protestantizmus”. Bullinger felfogása „nincs ellentétben Kálvin teológiájával, de nem az övé.” A gyönyörködtető művészet „elítélése nem okvetlenül kálvini eredetű”, inkább „zürichi (és nem genfi), bullingeri hatás.” A vita e fejleményei mit sem változtatnak az előadásnak azon a megállapításán, hogy már a 16. század végétől csakugyan uralkodni látszik egy a célszerűsége, egyszerűsége törekvő prédikatori irányzat. Az ennek kálvini vagy közvetetten kálvini eredetéről szóló viták megelőzhetők azzal, ha azokra a kálvini szellemben íródott retorikai és homiletikai tankönyvekre

⁷⁸ BARTÓK 1983. 452.

⁷⁹ KECSKEMÉTI 1993. 612.

⁸⁰ OLASZ 1973. 46.

⁸¹ Uo. 49.

⁸¹ Uo. 51.

⁸¹ Uo. 58--60.

hivatkozunk forrásként, amelyekből a református prédikátorok a szónoklat technikáját csakugyan elsajátították, s amelyeknek magyarországi ismertsége nem vitatható (Andreas Gerardus Hyperius, Amandüs Polanus, Bartholomaeus Keckermann stb.). Az mindenesetre bizonyos, hogy a kezdeményező források nem az „új retorika” közlési elméleteihez, hanem a Prédikatori közlés hagyományos homiletikai elméletének vonulatához tartoznak. Tendenciáikat erősítette a 17. századi közepi puritánus hatás, és természetesen erősíthette a karteizianizmus közlési rendszere felől érkező hatás is, bár az orthodox kálvinizmus e századi történetéből úgy tűnik, hogy a Descartes tanai ellen folytatott, hosszú, szívós polémia inkább olyan „errores, aut suspiciones”-t látott e filozófiai nézetekben, amelyekkel szemben a régi nyelvi formákban való tanítás, a megszokott „genus dicendi” is a behatolásuk, az új „genus docendi” megakadályozásának fegyvere.

Az elvégzett vizsgálat eredménye igen sokatmondó mind a vizsgált tárgyra, mind a vizsgálati eszközre nézve. A hat szempont közül az első három esetében az derült ki, hogy a hipotézisként feltételezett változás, elmozdulás nem mutatható ki a tárgyalt irodalmi anyagban. Nem azért, mintha prédikációirodalmunk a három ellentétpárban megragadott két közlési mód közül a korszerűbbnek, tudományosan is érvényesnek tekintett egyáltalán nem mutatná --- éppen ellenkezőleg: mert a Prédikáció lényegi műfaji törvényeiből következően fejlődésének korábbi szakaszában sem mutatható ki az ellentétpárokból archaikusabbnak, az abszolút érvényű tudományos igazság közlési szándékában igénytelenebbnek tekintett közlésmód. Amiből vagy az következik, hogy a Szempontok rendszerét át kell dolgozni ahhoz, hogy egyházi műfajok kommunikációjának változásait is vizsgálhassuk velük --- vagy annak elfogadása, hogy a vallásos igazságok körüli érvelés az igazságok közölhetősége dolgában mindig is más alapelveket implicált, mint a világi kommunikáció. A vallási hermeneutika a világi műfajokétól függetlenül létezik, fejlődik; a vele egyidejű világi rendszerekhez képest egészen más szemléletű megoldási elveket mutat. Ahogyan a vallási diskurzus a teljes igazság kimondásának igényéhez, éppúgy ragaszkodik pl. a vallási művek fordításirodalmá az eredeti nyelvű szöveg minden jelentésárnyalatának és stílusztikai hatásának visszaadásához, azonos szavak azonos szóval való tolmácsolásához, a szöveghez fűzött értelemmagyarázó kiegészítéseknek az

alapszövegtől való megkülönböztetéséhez --- olyan korszakban, amikor a világi művek fordításai még fordítás és imitáció között sem tettek világos különbséget, a legnagyobb terminológiai következetlenségek vannak bennük, és a parafrázisok, fordítási variánsok vagy éppen tárgyi bővítések teljességgel jelöletlenek.⁸¹ A két rendszer között természetesen van átjárás, gyakran éppen az jelenti a világi közlési rendszer újdonságát, hogy a vallási közlés egy bevett módszerét adaptálják hozzá.⁸² Nem ez a dolgot, hanem filozófiatörténeti vizsgálat dönthetné el, hogy beszélhetünk-e Bacon, Descartes újító kezdeményezéseiről részben ebben az értelemben is, ha igen, az első három szempont nyilván megszűnik korszakhatárt jelző szándékúnak lenni a vallásos kommunikáció tekintetében. Ami bizonyos, Howell e pontjai egyelőre a világi közlések vizsgálatára tűnnek adekvátnak.

Az utolsó két szempont protestáns prédikációirodalmunk olyan tendenciáira világított rá, amelyek csakugyan párhuzamosnak mutatkoznak az „új retorika” céljaival. Mindkét esetben kiderült azonban az is, hogy a hasonló elvek kifejtése és érvényesítése mögött nincs feltétlenül közvetlen összefüggés is. Howell maga is figyelmeztetett arra, hogy az egyszerűbb dispositio előírása a régebbi retorikai elméletekben sem ismeretlen, újdonságnak csak a helyzettel releváns módon való szerkesztés hangsúlyozását tekintette; az elocutio terén pedig az alsó és középső stílusnem elmélete csak használatbavételre várt, így itt sem a hagyományos elmélettel, hanem az uralkodó használati konvencióval és elvárással szakított az új közlésmódok rendszere.⁸³ A magyar protestáns prédikáció történetéről kiderült, hogy a konvencióval sem kellett szakítania: az új használati mód és elvárás nem Bacon vagy Descartes kezdeményezésére honosodott meg, hanem lényegében megszilárdult volt már, mire azok hatásának egyáltalán lehetősége volt a behatolásra. Lehet tehát szerepük az elemzett közlésmód érvényesülésében, de lényegében egy kész modell erősíti magához (és így hasonítja is képére) az igazolására és fenntartására alkalmas rendszerüket.

De ha ezek a racionális próza eszményét szorgalmazó új elméletek nem, akkor mi formálta ilyené ezt a prédikációirodalmat? A válasz nagyon tanulságos.

⁸¹ KECSKEMÉTI 1993. 611--613.

⁸² Uo. 613.

⁸³ HOWELL 1971. 445--447.

Bán Imre egyetértőleg idézi Ernst Robert Curtiusnak azt a megállapítását, hogy „a retorika mesterfogásainak (a halmozásnak, a felfüggesztésnek, a szellemes csattanóknak) alkalmazása magában véve még nem barokk”.⁸⁴ Egészítsük ki az állítást azzal, hogy viszont a retorika mesterfogásainak alkalmazásáról való lemondás magában véve még nem barokk. Hauser Arnold rég figyelmeztetett arra, hogy egy szövegnek a barokkhoz sorolása tekintetében „minden formális sajátága másodrendű”.⁸⁵ Anélkül, hogy hatásosabb stilisztikai eszközökkel megírt betéteket kellene keresgelnünk szövegeinkben --- pusztán azért, hogy kimutadjuk az érvelésmódjukat szabályozó elméletek fejlődésének lépéseit olyan kezekben, amelyek a barokk kori irodalom fő céljai, a propaganda, meggyőzés, elhitetés elérésére alkalmas vagy alkalmasnak hitt irányba formálták a közlésmódot, a műfajt: kimutattuk elválaszthatatlanul a barokkhoz tartozásukat. A hazai és a hazai recepcióval bíró külföldi retorikai és homiletikai szerzők hatására a protestáns vallási műfajok homiletikai elmélete fokozatosan az egyszerű, keresetlen közlésmódot fogadta el mint a legszélesebb körű befogadásra számítható kommunikáció eszményét.

A barokk stilisztika nem azonos magával a barokkal: a barokk szöveget teljes retorikai rendszere, inventiója, dispositiója és elocutiója együttesen teszi barokká. Az érintett szövegek stilisztikai elemzését ugyan célszerű lehet külön fejezetben, bibliás--zoltáros stb. stílusnak nevezve elvégezni, de „tévedés lenne az a feltételezés, hogy a barokk és a vele egyidős polgári irányzatok nem ugyanazt az irodalmi rendszert vallották, s ez lényegében nem azonos a reneszánsz kor elméletével”.⁸⁶ Az udvari reprezentáció stílusa mellett, vele azonos szemlélettől meghatározva működött az „egyszerűbb, polgári közönségnek szánt írásmód, amelynek művelői szándékosan kerültek az előbbi irányzat által felkapott eszközöket, mert az ekkor olvasni kezdő középrendhez írtak, s bár vallásosságra neveltek, gyakorlatilag --- az uralkodó ízlést ismerve és elismerve, ennek engedelményeket téve --- a felvilágosodás közönségét és népszerűsítő stílusát teremtették meg”.⁸⁷

⁸⁴ BÁN 1963. 26.

⁸⁵ HAUSER 1980. 338.

⁸⁶ TARNAI 1981. 139.

⁸⁷ Uo.

IRODALOMJEGYZÉK

- Balázs 1958 Balázs János: *Sylvester János és kora*. Bp. 1958.
- Balázs 1961 Balázs János: *Történeti bevezető*. In: *Stiliztikai tanulmányok*. Bp. 1961.
- Balázs 1978 Balázs János: *Szenci Molnár Albert és az európai nyelvtudomány*. In: *Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz*. Szerk. Csanda Sándor, Keserű Bálint. Szeged, 1978. (Adattár 4.) 67--74.
- Balázs 1980 Balázs János: *Magyar deákiség. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell*. Bp. 1980.
- Balázs 1987 Balázs János: *Hermész nyomában. A magyar nyelvbölcselet alapkérdései*. Bp. 1987.
- Bán 1958 Bán Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958.
- Bán 1963 *A barokk*. A bevezető tanulmányt írta, a szövegeket válogatta, fordította és magyarázta Bán Imre. Bp. 1963².
- Bán 1971 Bán Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI--XVIII. században*. Bp. 1971.
- Bán 1976 Bán Imre: *Eszmék és stílusok. Irodalmi tanulmányok*. Bp. 1976.
- Bartók 1981 Bartók István: *Medgyesi Pál: Doce praedicare. Az első magyar nyelvű egyházi retorika*. = ItK 1981.
- Bartók 1983 Bartók István: *Két XVII. századi magyar egyházi retorika*. (Martonfalvi Tóth György: *Ars concionandi Amesianae*. Szilágyi Tönkö Márton: *Biga pastoralis*.) = ItK 1983.
- Bartók 1991 Bartók István: *XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai*. = ItK 1991. 1--24.
- Bartók 1992 Bartók István: *A casa rustica és a mechanici. Az „alacsony stílus” ismérvei a XVII. század magyar irodalomelméletében*. = ItK 1992. 569--578.

- Bitskey 1979 Bitskey István: *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi*. Bp. 1979.
- Descartes 1991 René Descartes: *Értekezés a módszerről*. Ford., bev., jegyz. Alexander Bernát. Bp. 1991.
- France 1972 France, Peter: *Rhetoric and Truth in France Descartes to Diderot*. Oxford, 1972.
- Hauser 1980 Hauser Arnold: *A modern művészet és irodalom eredete*. Bp. 1980.
- Howell 1956 Howell, Wilbur Samuel: *Logic and Rhetoric in England 1500--1700*. Princeton, 1956.
- Howell 1971 Howell, Wilbur Samuel: *Eighteenth-Century British Logic and Rhetoric*. Princeton, 1971.
- ItK *Irodalomtörténeti Közlemények*
- Kathona 1987 Kathona Géza: *Tofeusz Mihály kora szellemi áramlataiban*. = In: *Irodalom és ideológia a 16--17. században*. Szerk. Varjas Béla. Bp. 1987. 401--425.
- Kecskeméti 1988 *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*. Kiad., jegyz. Kecskeméti Gábor. Bev. Kecskeméti Gábor, Nováky Hajnalka. Bp. 1988.
- Kecskeméti 1992 Kecskeméti Gábor: *Domini sumus. Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában*. = ItK 1992. 381--398.
- Kecskeméti 1993 *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*. Szerk. Kecskeméti Gábor. Bp. 1993.
- Kecskés 1981 Kecskés Pál: *A bölcselet története*. Bp. 1981.
- Klaniczay 1961 Klaniczay Tibor: *Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*. Bp. 1961.
- Makkai 1952 Makkai László: *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen*. Bp. 1952.

- Mátrai 1961 *Régi magyar filozófusok XV--XVII. század. Vál., bev., jegyz. Mátrai László. Bp. 1961.*
- MiRT II. *A magyar irodalom története 1600--tól 1772--ig. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964.*
- Murphy 1974 Murphy, James J.: *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance. Berkeley--Los Angeles--London, 1974.*
- Olasz 1973 Olasz Sándor: *A kálvini művészetfelfogásról és magyarországi kisugárzásáról. In: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae.) Tom. XIII. Szerk. Keserű Bálint. Szeged 1973.*
- RMK Szabó Károly, Hellebrant Arpád: *Régi magyar könyvtár. I--III. Bp. 1879--1898.*
- Szabó 1943 Szabó Géza: *A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma. Bp. 1943.*
- Szabó 1986 Szabó Zoltán: *Kis magyar stílustörténet. Bp. 1986.*
- Tarnai 1971 Tarnai Andor: *A magyarországi irodalomtörténetírás megindulása. = IJK 1971. 35--77.*
- Tarnai 1981 *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig. Ért. és összeállította Tarnai Andor, Csetri Lajos. (A magyar kritika évszázadai I.) Bp. 1981.*
- Tarnai 1984 Tarnai Andor: *„A magyar nyelvet írni kezdik.” Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984.*
- Tarnóc 1973 Tarnóc Márton: *A késő reneszánsz retorikus próza történetéből. (Geleji Katona István.) = IJK 1973. 548--557.*
- Turóczi-Trostler 1961 Turóczi-Trostler József: *Magyar irodalom világirodalom. Tanulmányok. I--II. Bp. 1961.*
- Vásárhelyi 1985 Vásárhelyi Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében. Bp. 1985.*
- Waculik 1984 *A tárguló világ magyarországi hírmondói XV--XVII. század. Vál., bev., jegyz. Waculik Margit. Bp. 1984.*

Emil Hargittay (Budapest)

Zur Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn: Johann Weber (1612-1684)

Johann (János) Weber gehört zu den interessanten literarischen Persönlichkeiten Ungarns im 17. Jahrhundert. Der im oberungarischen Eperjes (Prešov) ansässige lutheranische Arzt und Apotheker, der zugleich das Amt des Oberbürgermeisters (nach der in Ungarn üblich gewesenen Terminologie: Obrichter) der Stadt bekleidete, hinterließ vier gedruckte Werke. Sein Buch gegen die Pest wurde sowohl in deutscher als auch in ungarischer und slowakischer Fassung veröffentlicht¹, und 1668 erschien seine deutschsprachige Arbeit über das Stadtwappen von Eperjes². Außerdem verfaßte er zwei Fürstenspiegel. Die Nachwelt schenkte ihm dennoch kaum Beachtung: mit einzelnen Abschnitten seiner Biographie beschäftigen sich nur einige wenige Arbeiten.³ Sein Name wurde weder in die 1972 erschienene Bibliographie zur ungarischen Literaturgeschichte noch in die von der Ungarischen Akademie der Wissenschaften erarbeitete Literaturgeschichte noch in das dreibändige Lexikon der ungarischen Literatur aufgenommen.⁴ Dieser Umstand läßt sich kaum dadurch erklären, daß von den erwähnten vier Werken nur eines auch in ungarischer Sprache erschien, galt doch in der alten ungarischen Literatur vor der Zeit der Aufklärung ein weiterer Literaturbegriff. Nach der damaligen Literaturauffassung sind auch die in Ungarn entstandenen nicht-ungarischsprachigen literarischen Werke sowie solche, die nicht in den engeren Kreis der ausgesprochen belletristischen Prosa gehören, organischer Bestandteil der ungarischen Literatur. Wegen der bekannten historischen Umstände gab es im 17. Jahrhundert in Ungarn kein literarisches Leben, keine Zeitung, kein Theater; die Mehrheit der ungarischen Autoren widmete sich der Literatur nur am Rande, schrieb dann aber bisweilen in zwei, drei Sprachen. So dürfte das Wirken Webers nicht nur für die ungarische, sondern - aufgrund seiner Deutschsprachigkeit und seiner kulturellen Kontakte - auch für die deutsche und österreichische Literaturgeschichte interessant sein.